

I. ОГІЄНКО (МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН)

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

КНЯЖА ДОБА ІХ-ХІV ВІКІВ

Християнську віру ми прийняли від найкультурнішого на свій час народу всього світу – від греків, що тоді вже мали велику підготовку й належну вправу на охрещення слов'янських народів, мали на те й свою вироблену вікову систему. Незабутні брати Костянтин та Мефодій, родом солуняни, все життя своє присвятили на просвіту слов'янських народів, і переклали для цього потрібні богослужбові книжки, а також Книжки Святого Письма на добре знану їм слов'янську мову – мову македонську, солунську, що була говіркою мови болгарської¹. Серед слов'янських народів болгари були тоді чи не найкультурнішими, і в віці Х-му, в часі своєї золотої доби за царя Симеона (893-927), мали вже показну літературу своєю мовою, мали все, потрібне для Богослужб.

Запровадження Християнства неможливе без відповідних Богослужб, а Богослужби неможливі без належних книжок. Року 988-го, коли князь Володимир охрестив був киян, зараз же стали потрібні й церковні книжки. Чи ці книжки були тоді в нас? Християнство в Україні відоме ще з початком ІХ віку. "Життя Костянтина" найвиразніше свідчить, що року 860-го він, будучи в Херсонесі, знайшов там Євангелію й Псалтиря, "руськими письмени писані", тому треба припускати, що частина потрібних книжок у нас безумовно була ще десь за сотню літ до офіційного охрещення. А решту книжок ми взяли від Болгарії, де їх на той час було подостатку.

Свідчення "Життя Костянтина", що він десь року 860 чи 861-го, будучи в Херсоні, "обрѣте ту Євангеліє й Псалтырь, русьскими письменым писано, й чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесідою, й бесѣдовавъ съ нимъ", це свідчення надзвичайно важливе. Я приймаю його так, як воно подає, отже виходить, що вже року 860-го були в нас свої переклади, а значить, було й своє письмо. Слово "русь-

кий" приймаю тут за полянський, український. Це не було письмо варязьке, бо варяги тоді не були християнами, й переклади їм не були потрібні. Не було це письмо й готське, бо готи були аріяни, з якими Костянтин не захотів би входити в зносини. Вищенаведене свідоцтво каже, що Костянтин розмовився з русом, а цього не було б, коли б це був гот чи варяг. Далі свідчиться, що Костянтин "въскорѣ нача чести й съказати", знову таки цього не було б, коли б це була мова готська, мова йому не знана.

Але Костянтин не міг зразу читати цього руського перекладу, значить він був писаний не грецьким письмом (готи вживали грецького письма), і треба було вчитися його. Яке це було письмо, не знаємо; деякі вчені твердять, ніби стародавнє наше письмо було глаголицьке, але це тільки теорія. Цінне свідоцтво "Життя Костянтина" переконливо твердить, що в IX віці на українських землях письмо було, але про нього нам нічого не відомо, крім того, що грек не вмів його читати. Арабський письменник Ібн-ель-Недим розповідає в творі 987 р., що руси мають свої письмена, які вирізують на дереві. Цей араб подає й малюнок руського письма, але, на жаль, його ніхто ще не дослідив і не прочитав².

Треба думати, що князь Володимир справу схрещення свого народу перше належно підготував, а вже по тому став його виконувати. Цебто, ще перед 988 роком³ у Києві були й потрібне духовенство, й потрібні книжки, показним числом одне й друге – свої. Крім цього, було привезено й духовенство болгарське.

Історія свідчить, що в Києві, ще до офіційного схрещення, були вже церкви. В договорі князя Ігоря з греками 944 (945) р. вже згадана в Києві соборна церква св. Іллі" над Ручаєм, край Хрещатика. А коли церква "соборная", то були вже й інші церкви. Церква не може існувати без богослужбових книжок, атому сама логіка справи вимагає прийняти, що книжки безумовно були в Україні вже в IX віці, і на той час припадає й постання української літературної мови⁴.

Болгарія з другої половини IX ст. була найкультурнішою посеред усіх слов'янських народів, і Україна була з нею в тісних зносинах з давнього часу, як показує це академік Н. С. Державин у своїй цінній тритомовій праці "История

Болгарии", 1945 р.⁵ Уже в дружині князя Святослава Ігоревича (942-972), як свідчать візантійські джерела, були й болгари, і вони, разом з своїми купцями, які ще до них часто бували в Україні, завозили до нас свої богослужбові книжки. Згадаймо ще, що в давнину наші галицькі землі сусідували з болгарськими. Ось тому нема нічого дивного, що передові українці, особливо кияни, були знайомі з буйно розвиненою болгарською літературою "по крайній мере за сто лет до офіційного прийняття Владимиром Христіанства".⁶

Отож, частина священиків, сильно потрібних нам при офіційному схрещенні 988 року, була взята з Болгарії, хоч греки може б того й не хотіли, і Беручи православну віру з Візантії, Україна анітрохи не підпадала політичним візантійським впливам, і тісно в'язалася з Болгарією, а це давало повну змогу болгарським книжкам сунути в Україну. І дійсно, наші найперші писані пам'ятки часто свідчать про своє болгарське походження, і на нашій землі збереглося немало болгарських давніх пам'яток. Ось при таких тісних зносинах з болгарами в Україну й занесені були так нам необхідні болгарські богослужбові й небогослужбові книжки, а з ними прийшла до нас і болгарська літературна мова, що ставала й літературною мовою українською.

У всіх давніх народів, у тому числі й у нас, аж до середини XVI віку панувала непохитна ідея, що мова церковна водночас є й мова літературна даного народу. Для давнього часу обидві ці потребі, церковна й літературна, майже покривалися, бо літературна мало виходила поза рамки церковні. Ось тому на той час в Європі літературною мовою скрізь була мова латинська, а в слов'ян нею стала мова церковнослов'янська, в основі своїй болгарська. Греція, ширячи христіанство, нікому своєї грецької мови не накидала, але несла його звичайно рідною мовою хрещеного народу, чим вона й відрізнялася від Риму, що по своїх церквах скрізь запроваджував мову латинську.

Отож, мовою нашої церкви, а разом із тим мовою й нашої початкової літератури, стала мова "слов'янська". Що ж це була за мова? Як я вже говорив, частина потрібних для Богослужб книжок у нас була своя, але більшість їх певне

була взята з Болгарії. Цебто, треба припускати, що нашою першою літературною мовою стала мова болгарська, чи "словенська", як тоді вона звалася. Але це не була зовсім чужа нам мова, нашому народові не зрозуміла, – вже Початковий наш Літопис сильно підкреслює, що "словенск язык і руський – один", а це сильне свідоцтво, що наша початкова церковна й літературна мова була в нас мовою зрозумілою.

Частина перекладів, що була в нас у X столітті, напевне перекладена була нашою стародавньою мовою, що звалася тоді мовою руською. Костянтин і Мефодій реально знали кілька слов'янських народів, а тому в своїх перекладах пильнували перекладати так, щоб вони були зрозумілі для всього слов'янського світу. Слов'яни, а в тому числі й ми, довгий час жили по Дунаєві⁷, були в близьких стосунках між собою, а це й робило слов'янську мову загально знаною, літературною всеслов'янською. Ось тому й Св. солунські брати, Костянтин та Мефодій, перекладаючи, безумовно мали заміри всеслов'янські, бо в IX віці слов'янські народи ще легко розуміли один одного, хоч невеликі мовні різниці між ними й були.

Отже, наша початкова літературна мова, мова церковна болгарська, не була в нас мовою зовсім чужою, – її добре розуміли. Крім цього, в давнину була така звичка, що кожен описувач, переписуючи книжку, пильнував зробити її зрозумілішою, а тому самовільно змінював і чужі форми, і чужі слова на свої, цебто українізував їх, а це ще більше робило "слов'янську" мову своєю й зрозумілою. А найголовніше, читалися ці книжки по-своєму, цебто за своєю живою вимовою...

Ось через усе це нашу стародавню церковну й літературну мову не можна звати тільки мовою чужою болгарською, як це в нас звичайно роблять, – їх треба звати мовою староукраїнською, під впливом якої росла й наша нова літературна мова.

І зовсім правдиво пише проф. Ст. Смаль-Стоцький про цю нашу стародавню церковно-слов'янську мову:

"Церковна мова з українською вимовою на Україні в своїй поукраїнщеній формі уважалася своєю немов рідною мовою, бо мовою рідної української Церкви, її навіть називали руською, цебто українською мовою. Тому мала вона й великий вплив на склад і розвиток живої української літературної мови в її початках".⁸

До нашого часу дійшло немало писаних пам'яток ще з XI віку, наприклад такі, як Святославові Збірники 1073 і 1076 рр., Слова Григорія Богослова і т. ін., і всі вони показують, що наша українська мова вже мала свої власні питоменні ознаки як окрема мова серед інших слов'янських мов. Тільки тих питоменностей не було ще багато – було чимало спільного з іншими слов'янськими мовами, чому тоді "слов'янська" мова легко ширилася, як мова всеслов'янська, бо справді була соборним культурним чинником для всіх слов'ян.⁹

І в XI ж столітті в нас були вже видатні письменники, що плекали свою літературну мову, наприклад, славний митрополит Іларіон (1051-1054), Лука Жидята (1035-1059), Феодосій Печерський (1074р.), Нестор Літописець (1057-1116), що написав т. зв. Початковий Літопис (до 1111 року), й т. ін. Ось зразок нашої літературної мови XI століття з літописного запису преп. Нестора: Апостол Андрей "поїде по Дніпру горі, і по приключая Божію приде і ста под горами на березі. І заутра встав, рече к сущим с ним учеником: "Видите гори сия? Яко на сих горах восіаєть благодать Божія, імають і город велик бити, і Церкви многи імають Бог воздвигнути". І вшед на гори сия, і благослови я, і постави крест, і помолився Богу, і слізе с гори сея, ідеже послі же бисть Києв, і поїде по Дніпру горі".

Як бачимо, мова нам зовсім зрозуміла, – це наша староукраїнська мова, на той час літературна.

Треба думати, що вже з того найдавнішого часу була й окрема розвинена народна українська мова. Церква наша вже в XI віці бореться з народними піснями, а це вказівка, що вони були, а коли були, то не церковною ж мовою.

Знаємо, що ці пісні співалися й на княжому дворі; сам князь Володи мир говорив: "Руси веселіє пити", а пиття нерозлучне з піснями.

Князь Володимир Великий політичне об'єднав увесь Схід, а тому культуру південної Руси, цебто Київської Землі, він ширив на всі свої підбиті народи. Християнство перше прийняв Київ і вже він поніс Віру Христову й на північ. Письменність появилася так само найперше в Землі Київській, і звідси помалу сунула й на північ. Церковна ієрархія осіла вперше в Переяславі недалеко Києва, а незабаром – у самому Києві, і ця ієрархія на початку була одна на весь Схід, а митрополит наш офіційно звався "Митрополит Київський і всея Руси".

Отож, через політичну спільноту Сходу в XI віці витворювалася для нього до певної міри й спільнота культурна: одна віра, одне письмо, одна література, одна церковна й літературна мова. Але зараз по смерті князя Володимира (†1015) ця спільнота розлізлася, й північ і південь на Сході пішли своїми різними дорогами не тільки політично, але й культурно. Наукові поміри черепів з XI віку вказують найвиразніше, що вже тоді південь і північ етнографічне були різними, а ця різність мала вироблятися довгі віки.

Ось через усе це не маємо наукових підстав твердити, ніби слов'янський Схід за X-XIII віки етнологічне був один. Так не було, і вже того часу існували українці, москвини й білоруси, як окремі народи, а їхні мови – як окремі мови. Очевидно, не була ця окремішність велика, якою вона стала трохи пізніш, але три мови Сходу мали виразні свої притаманні ознаки вже в віці XI-му, і тому я розповідаю тут суцільну історію української мови, як мови народу, зовсім окремого на Сході, народу Русь, якого добре знають сусіди, греки, араби, німці й інші вже в IX-X віках як народ півдня на Сході.

Від часу заведення в нас християнства, цебто з X віку, разом з першими болгарськими книжками прийшов до нас і болгарський **правопис**. Він сильно в нас зацепився, і безконкурентно панував аж до кінця XVIII ст., а де в чому тримається ще й досі. Правопис цей не в усьому відповідав потребам нашої мови, й де в чому затемнював живу вимову, наприклад, буквами е, й, Ъ, г, s і ін., або

такими чужими нам формами, як прикметники на *-ago* й ін. На кінці XIV віку в Болгарії відбулася нова правописна реформа, яку зробив там Тирновський Патріарх Євфимій; реформа ця незабаром докотилася й до нас, вже з початком XV віку в нас запанував цей новий Євфиміївський правопис, що продержався аж до появи граматики Мелетія Смотрицького 1619 року.¹⁰

Неспокійний степ на нашому півдні й південному сході весь час непокоїв українську людність. Року 1055-го появилися тут уперше половці, й небагом розпочали безустанно шарпати Українську Землю. Через це в нас завжди був певний еміграційний рух на захід, на Волинь та в Підкарпаття, бо там було спокійніше від степу. Ці рухи все відбивалися й на нашій мові, бо витворювалося соборне розуміння її й згладжувалися гострі різниці. Був також рух і на північ, у залісся, але там наша людність попадала в зовсім інші чужі мовні й звичаєві обставини й винародовлювалася.

Степові кочовики змушували українську людність кидати південь. Українська колонізація ще на початку XI віку йшла далеко на південь та на південний схід, аж до Озівського моря, де знаходилось наше Тмутороканське князівство, але року 1094-го його вже захопили половці. Таким чином страчені були великі південні простори, й границя Української Землі перенеслася аж під Переяслав. Людність подавалася на всі боки. Звичайно, всі ці колонізаційні рухи відбивалися й на нашій мові, згладжуючі її гострі говіркові різниці.

В XII-му столітті українська літературна мова вже сильно зросла й помітно виділилася посеред інших слов'янських мов. Появляються вже й цікаві пам'ятки, писані доброю літературною мовою, часто трохи відмінною від мови церковної, наприклад, "Поучення дітям" князя Володимира Мономаха (1053-1125), або "Хожденіє ігумена Даніїла" (десь 1093-1113), обидва переповнені живою мовою. Пишуть видатні наші письменники, такі як Клим Смолятич (1147-1154), Кирило Турівський (1130-1182) й ін., написаний був і Київський Літопис (1111-1201). Клим Смолятич у своєму Посланні твердить, що в Києві є гурт учених людей, "ім же єсмь самовидець".

До нашого часу випадком тільки залишилося славне "Слово о полку Ігореві" невідомого автора, написане 1187 року. Це чисто світський твір, складений тодішньою українською літературною мовою, в якій повно живих народних ознак.¹¹ Ось приклад мови з цієї пам'ятки: "На Немизі снопи стелють головами, на тоці живот кладуть, віють душу от тіла. Немизі кроваві брезі не бологом бяхуть посіяни, — посіяни ікостьми руських синов". Або ще приклад з Плачу Ярославни:

"Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолі, аркучи: О Дніпре-Словутицю, — ти пробил єси камення гори сквозі Землю Половецькую, ти леліял єси на собі Святославові насади до полку Кобякова: возлелій, Господине, мою ладу ко мні, абих не слала к нему слез на море рано".

Як бачимо, зовсім зрозуміла нам мова, мова староукраїнська.

В XIII віці українська літературна мова ще більш покріпилася, як показує така пам'ятка, як Моленіє Даніїла Заточника з половини XIII віку, в якому багато живого від народної мови; зріст мови бачимо і з творів письменника Серапіона (†1275 р.). Найцінніша пам'ятка цього часу – Галицько-Волинський Літопис (в Іпатієвому спискові роки 1201-1292), уже переповнений і живими словами, і живими формами.

Але спокійний розвій української літературної мови був незабаром припинений тією страшною руйною, яку принесли в Україну татари, що вперше появилися були 1223 року й побити наших князів на р. Калці. На якийсь час вони були пропали, але року 1237-го знову появилися, і року 1240-го взяли й зруйнували Київ. Татари ураганом пройшли всією Україною, палячи й руйнуючи на своєму шляху все, що було можна. Українські князі всі були пересварені між собою, й тому не змогли протиставитися татарам. Україна сильно впала на силах, сильно впала й культурно.

Український народ розбігався по спокійніших країнах, а то й по лісах, а це вело до помішання українських говірок, що тоді вже намітилися. В старовину великої мовної різниці поміж українськими племенами ще не було, але все ж таки

говори наші давно вже позначилися. Ось тому наша тодішня староукраїнська літературна мова була мовою соборною для всіх наших племен. За час же татарської неволі українські племена були в безпереривному рухові, а це провадило до стирання різких мовних їхніх ознак, і до поширення головних мовних ознак по всій Українській Землі.

Від татарського погрому людність в Україні спочатку втікала на захід та на північ, де було спокійніше. Але не треба думати, ніби того часу Україна зовсім оголилася, бо цього не було: минав перший переляк, і людність верталася на свої місця. Скажемо, великого відпливу людности на північ не могло бути, бо там так само панували татари.

Татарський погром попалив нам більшість наших стародавніх пам'яток, а тому ми маємо їх так мало, і взагалі сильно припинив нам розвій нашої культури, а з тим припинив і спокійний розвій нашої літературної мови. А все-таки мова ця росла й розвивалася, й за княжої доби X-XIII віків уже добре усталилася й набрала собі певних форм.

Земля наша за X-XIII віки знаходилася в жвавих зносинах не тільки зо своїми сусідами, але взагалі з народами Сходу й Заходу, бо "Руська Земля", цебто Україна, як твердив митрополит Іларіон іще в половині XI віку, "відома й слишима єсть всіми коньци земли". Захід і Схід добре знали Україну, вели з нею торговельні й дипломатичні зносини. Українські княжі родини були в тісних зносинах з владущими родинами Європи. Взагалі наші зносини з Європою були тоді жвавими, а це привело до того, що до нашої мови з найдавнішого часу входили чужомовні елементи, особливо східні, головно в словах.

Наші стосунки з греками відомі з найдавнішого часу, а особливо вже з часу офіційного прийняття Християнства в 988 р. грецькі впливи на нашу мову сильно зросли. До нашої мови увійшла в досить великому числі грецька християнська термінологія, грецькі імена й дуже багато слів з словника культури. Грецький вплив на українське духовне життя взагалі був дуже сильний, у нас рано по школах навчалися грецької мови, й знання цієї мови, особливо серед осіб

духовних, цебто головних творців нашої культури й літературної мови, було досить звичайне.

Заслугове на увагу цікава риса в наших грецьких запозиченнях. Глибший дослід показує, що ми переймали слова тільки для тих розумінь, яких до того в себе не мали, напр.: *Ангал, Літургія, амвон* і т. ін. Але значна більшість християнських розумінь увійшли до наших старих виразів, змінивши тільки їхній зміст на християнський, наприклад: *Бог, треба, жертва, молитва, храм, піст, віра* й т. ін.

Грецький вплив сильно позначився ще й тим, що він приніс нам вироблену систему переймання чужих слів взагалі. З найдавнішого часу, як показують наші пам'ятки, ми не мали звички вимовляти чужі слова з **г** та з **ль**, але вимовляли їх по-своєму (цебто й по-грецькому): *Платан, Іларіон, Лонгин, грек, Іспанія, Ірина* (а не *Плятон, Іляріон, Льонгін, грек, Еспанія, Ірена*) й т. ін. Це так звана грецька система вимови чужих слів, і власне вона сильно зацепилася в нашій мові за княжих часів, і позостається в народі панівною аж до часу теперішнього. Ця ж наша система була занесена з Києва й на північ, до князівств Новгородського, Суздальського, Московського й ін., і позостається там також аж до наших часів.

Сильні були на нашу мову й східні впливи, особливо тих кочових народів, що займали наші південні степи, напр. печенігів, половців. А вже мова татарська позоставила на нашій мові великий вплив, і то в різних ділянках її, надавши нам слів, що живі в нас ще й тепер. Татарський вплив на нашу мову не спинявся аж до кінця XVIII віку, бо вкінці татари міцно засіли на Криму й сусідували з нами.

Знання мов, і східних, і західних не було рідкістю в давнину. Літопис твердить, що батько Мо-номахів, Всеволод Ярославович (1078-1093), "дома сідя, ізуміяше п'ять язык". Про хлопця, що дав знати про облогу Києва за Святослава, Літопис додає, що він "бі умія печеніжьски". А вже татарську мову багато знали в нас, а це приносило й татарські мовні впливи.

Про чужі впливи на українську літературну мову вже XII віку добре свідчить нам, наприклад, "Слово о полку Ігореві" 1187 року. Так, у мові "Слова"

знаходимо багато слів східних, наприклад, тюрксько-монгольські: *бовван, кощей, оретома, харалужний, хоругов, япончиия*; перське: *тул*, арабське: *чага*, хозарське: *каган*. Багато слів прийшло від греків: *кметь, кровать, оксамит, паполома, пардус, терем, шерешури*; латинське: *коротиша*; німецьке: *стрикус*, скандинавське: *стяг*; угорське: *сабля*. Цікаво, що жодних польських мовних впливів у "Слові" ще нема — видно, культурно Україна стояла тоді дуже високо; але згадуються "сулиці ляцькі"¹².

За княжої доби розпочалася в нас, за грецьким впливом, уже й діяльність канцелярій, головно митрополичих, єпископських та княжих. З цих канцелярій виходили різні писані акти, що звалися грамотами, головно в справах надання земель монастирям, єписто-копіям і т. ін. Грамоти ці писані тодішньою літературною мовою, але до них пробивається сильна жива течія з мови народної. І з бігом часу літературна мова стала найбільше творитися власне по різних наших канцеляріях. На жаль тільки, з давніх грамот до нашого часу збереглося дуже мало¹³.

Взагалі ж, за XII-XIII віки мова жива народна й мова церковна та літературна вже помітно розходяться: церковна й літературна мова тримаються старовини, а жива мова пристосовується до всіх широких вимог біжучого життя. На полях наших давніх рукописів появляються т. зв. **глоси**, цебто пояснення живою чи "простою" мовою незрозумілих давніх слів, а це вже вказує на глибше розірвання мов літературної й народної. Уже Початковий Літопис скаржиться, що наші предки любили співати "бісовськія пісні", а вони напевне були живою мовою.

Національною назвою нашою за цієї доби було *русин* або *русич* (так у "Слові о полку Ігореві" 1187 р.). Уся держава звалася Русь, хоч спочатку це була назва тільки полян. У XII ст. появляється й назва Україна, але тільки як пограниччя. В першій половині XIV ст. Галицько-Волинське Князівство зветься ще й Мала Русь.

¹Див. мою двотомову працю "Костянтин і Мефодій", I-II» Варшава, 1927-1928, а також мою монографію "Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян", Жовква, 1937.

²Див. мою монографію "Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян", 1938 р., с. 54-68.

³Наука довела, що це був не 988 рік, а 990, див. мою цю "Українська Церква", т. I, с. 82, 1942 р.⁴Див. мою працю "Руські переклади в Херсонесі в 860 р." // Ювілейний Збірник на пошану академіка Д. Багалія", 1927 р. Див. іще мою працю "Слов'янське письмо перед Костянтином" // Ювілейний Збірник на пошану М. С. Грушевського". Київ, 1928 р., с. 156-169.

⁵Див. іще: М. Н. Тихомиров. Исторические связи русского народа с южными славянами // "Славянский Сборник." Москва, 1947.

⁶Н. С. Державин. История Болгарии, 1945, т. I, с. 231.

⁷У нас ще й досі в народних піснях слово "дунай" визначає річку взагалі, а то й просто воду. Те саме, наприклад, й У "Слові о полку Ігореві" 1187 р.

⁸"Україна". Київ, 1928 р., кн. 4, с. 7.

⁹Див.: І. Огієнко. Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків. Варшава, 1929 р., с. 98-188: Огляд українських пам'яток XI віку.

¹⁰Докладніше див. про це: І. Огієнко. Фонетика церковнослов'янської мови. Варшава, 1927р., с. 11-21. Один із учнів Патріярха Євфимія, Григорій Болгарин чи Цамвлак (†473) був деякий час Київським Митрополитом.

¹¹Див. мою працю "Слово про Ігорів похід", 1949 р., Вінніпег, 200 с.

¹²Див. мою працю "Слово про Ігорів похід", 1949 р., с. 66.

¹³Див. працю В. Розова: "Українські грамоти". Київ, 1928 р.